

D. Yusupova*(Toshkent, O'zbekiston)*

dilnavoz@navoiy-uni.uz

Alisher Navoiyning “Mezon ul-avzon” risolasi uchun asos bo'lgan nazariy manbalarning komparativistik tahlili

Abstrakt

Ushbu maqolada Alisher Navoiyning “Mezon ul-avzon” asari uchun asos sifati xizmat qilgan nazariy manbalar qiyosilab o'rganilgan tahlil qilingan. Alisher Navoiyning ushbu asari mumtoz adabiyotning asosiy she'riy tizimi bo'lgan aruz nazariyasiga bag'ishlangan. Mutafakkir olim risolaning muqaddimasida o'zidan avval yaratilgan aruz ilmiga doir forsiy manbalar: Shams Qays Roziyning “Al-mo'jam”, Nasiriddin Tusiyning “Me'yor ul-ash'or”, Abdurahmon Jomiyning “Risolayi aruz” asarlariga to'xtab o'tadi va o'z asarini yaratishdan avval ularni mutoala qilganini aytadi. Maqola muallifi Alisher Navoiyning aruz ilmidagi izdoshligi va kashshofligini o'rganish uchun bevosita “Mezon ul-avzon”ni ushbu forsiy tilda yaratilgan manbalar bilan qiyosiy jihatdan o'rganishni maqsadga muvofiq deb hisoblaydi. Maqolada bunday yo'nalishdagi tahlil aruzga doir asosiy birliklar: juzv, asl rukn, zihof, bahr va doiralar misolida amalga oshirilgan.

Kalit so'zlar: *aruz, juzv, rukn, sabab, vatad, fosila, vazn, taqti', bayt, misra, doira.*

Muallif haqida: *Dilnavoz Yusupova* – filologiya fanlari nomzodi, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti.

Tavsiya etiladigan havola: Yusupova, Dilnavoz. 2019. “Alisher Navoiyning “Mezon ul-avzon” risolasi uchun asos bo'lgan nazariy manbalarning komparativistik tahlili”. *Oltin bitiglar* 3: 60—80.

Kirish

Bizgacha yetib kelgan rivoyatlar va jahon she'riyati tajribasidan ma'lumki, dastlabki she'rning asosini qo'shiq tashkil qilgan. Arab she'riyati ham dastavval ko'chmanchi, tuya boqish

bilan shug’ullanuvchi arab qabilalari – *badaviylarda* vujudga kelgan. Arab tuyachilari tuya yurishini tezlatish uchun maxsus qo’shiqlar kuylaganlar va bu qo’shiqlar arab xalqlari orasida keng tarqalgan.

VIII asrga kelib arab olimlari orasida arab she’riyati va xalq og’zaki ijodi orasidagi munosabatni o’rganish, ularning muayyan qonuniyatlari va nazariy asoslarini ishlab chiqishga ehtiyoj tug’ildi. Bu vazifa haqli ravishda “arab filologiyasining otasi” deb e’tirof etiluvchi olim Xalil ibn Ahmad (715/719–786/791) tomonidan amalga oshirildi [Frolov 1991, 186]. Aruzga doir tadqiqotlarda uning arab grammatikasi va arab she’riyati nazariyasiga doir ko’plab asarlar yaratgani e’tirof etiladi [To’ychiyeva 2018, 153-154]. Xalil ibn Ahmad filologik ilmlar bilan birgalikda, tafsir, hadis, kalom ilmlarini ham mukammal o’rganganligi, bu borada o’z davrining mashhur olimi Abu Amro ibn al-Alo’ga (771/776 v.e.) shogird tushganligi haqida ma’lumotlar bor [Toirov 1997, 15]. Shuningdek, u musiqa va matematika ilmlari bilan ham shug’ullanganki, bularning barchasi keyinchalik uning o’z davri uchun yangi bo’lgan she’riy tizim — aruz ilmining asoschisi bo’lishiga zamin hozirlagan.

Manbalarda Xalil ibn Ahmadning “Aruz risolasi” muallifi ekanligi aytiladi, lekin bu asar bizgacha yetib kelmagan. Biz uning qarashlari bilan Xalil ibn Ahmaddan so’ng yaratilgan risolalar orqali tanishamiz, zero, ushbu mualliflar o’zlarini Xalil ibn Ahmadning vorislari va shogirdlari deb hisoblaganlar.

Xalil ibn Ahmaddan so’ng aruz ilmi uning shogirdi va izdoshi Abu Hasan Said ibn Mis’ad Axfash (826/836 v.e.) tomonidan davom ettirildi. Axfash o’zining “Kitob ul-aruz” asarida Xalil ibn Ahmad ta’limotidagi 15ta bahr yoniga, yana bir bahr (mutadorik)ni qo’shib, bahrlar sonini 16taga yetkazadi. Ushbu bahrni “Doirayi munfarida” tarkibiga kiritib, doira nomini “Doirayi muttafiqa” deb o’zgartiradi.

Axfashdan so’ng bu ta’limot arabnavis olimlardan Ibn Abdu Rabbihning “Al-iqd ul-farid”, Ibn as-Sarrojning “Me’yor fi-avzoni-she’r” (“She’r vaznlarining me’yori”), Sohib ibn Abbodning “Al-iqna” va “Al-Va’fa”, Abu Zakariyo al-Xatib Tabriziyning “Al-kafi fi-l aruz val-qavofiy” (“Aruz va qofiya haqida kifoya”), Ismoil Javhariyning “Aruz al-vurqatiy”, Abu Abdulloh Xorazmiyning “Mafotih ul-ulum” (“Ilmlarning kalitlari”), Mahmud Zamaxshariyning “Al-Qistos al-mustaqim fi ilm-il-aruz”(“Aruz ilmiga doir haqiqiy mezon”) kabi asarlarida davom ettirildi.

Aruz ilmiy-nazariy ta’limot sifatida, ayniqsa, o’rta asr forsiy aruzshunosligida o’zining yuksak cho’qqisiga ko’tarildi. Bu davrda she’rshunoslikka doir o’nlab asarlar vujudga keldi. Ular orasida

Shams Qays Roziyning “Al-mo’jam fi ma’oyiri ash’or ul-Ajam” (“Ajam she’rlari me’yorlarining jamlanmasi”), Nasiriddin Tusiyning “Me’yor ul-ash’or” (“She’rlar me’yori”), Vahid Tabriziyning “Jam’i muxtasar” (“Qisqalarning jamlanmasi”), Yusuf Aziziyning “Aruz”, Sayfiy Buxoriyning “Aruzi Sayfiy”, Atoulloh Husayniyning “Badoyi’ us-sanoyi” (“Badiiy san’atlar”), Abdurahmon Jomiyning “Risolayi aruz”, Muhammad G’iyosuddining “G’iyos ul-lug’at” asarlari aruzning nazariy asoslari chuqur va batafsil tarzda bayon qilinganligi bilan alohida ahamiyatga egadir.

Garchi ushbu risolalarda Xalil ibn Ahmad tomonidan bir tizimga keltirilgan aruz ilmi nazariy jihatdan mukammallashgan va kengaytirilgan bo’lsa-da, mualliflar kamtarlik yuzasidan o’z risolalarini ustozlari Xalil ibn Ahmad asarining bayoni yoki sharhi deb ta’kidlaydilar. Xususan, “Me’yor ul-ash’or”ning muallifi Nasiriddin Tusiy bu haqda shunday yozadi: “Aruziylarning odaticha, har bir vaznni tushuntirishda misol tariqasida bayt keltiradilar. Va ular arab aruzidan aynan Xalil ibn Ahmad keltirgan baytni keltiradilar. Shu sababli biz ham ushbu baytlarni aynan o’zgarishsiz keltiramiz va u (Xalil ibn Ahmad) keltirgan zihoflar namunalarini qisqartirilgan holda beramiz... Biz ishni Tabil bahrini keltirishdan boshlaymiz, zero Xalil ibn Ahmad shu yo’ldan borgan va boshqalar ham unga ergashgan edilar” [Tusiy 1992, 52-53]. Ushbu fikrlardan ko’rinadiki, Xalil ibn Ahmaddan keyin yaratilgan arabiy va forsiy manbalarning aksariyatida “arab filologiyasining otasi”ga ergashish bor.

Turkiy aruzning vujudga kelishi

Turkiy adabiyotda islomiyatdan avval o’ziga xos maxsus nazm texnikasi bo’lgan va bu tizim bo’g’inlar soniga asoslangan. Ushbu tizimda yozilgan she’rlarning aksariyat qismi to’rtliklardan iborat bo’lishi bilan ahamiyatli edi. Kuzatuvlarga ko’ra, turkiy xalqlar ilk bor aruz tizimida qalam tebrata boshlaganlarida barmoq vazn tizimiga yaqin turuvchi vaznlardan foydalanganlar. Aruz muomalaga kirgan ilk davrlarda yozilgan Yusuf Xos Xojibning “Qutadg’u bilig” asari “Shohnoma” vaznida, ya’ni *mutaqorib* bahrida yozilgan. Yusuf Xos Xojibning aynan shu o’lchovni tanlashiga sabablardan biri sifatida *mutaqorib* bahrining turkiy xalqlar she’riy tizimi bo’lmish barmoqning eng faol shakllaridan bo’lgan o’n bir bo’g’inli vazniga juda ham uyg’un ekanligini keltirish mumkin. Adib Ahmadning “Hibat ul-haqoyiq” asarida ham ushbu o’lchov to’rtliklar shaklida ifoda etilgan.

Adabiyotshunoslikda Mahmud Koshg’ariyning “Devonu

lug’otit-turk” asarida barmoq vazni bilan birgalikda aruz vaznida yozilgan parchalar ham uchraydi, degan mulohazalar bildirilgan edi. Jumladan, tatar olimi X. Usmonov “Devonu lug’otit turk”da aruz va barmoq qorishiq tarzda qo’llanilgan degan fikrni bildirsa [Usmanov 1968, 52-53], M. Hamroyev asardagi barcha she’riy parchalar barmoq vaznida yaratilgan deb hisoblaydi [Hamrayev 1963, 112]. M. Bakirov esa “Devon”dagi she’rlarni aruzda ham, barmoqda ham emas, balki alohida she’r sistemasida yaratilgan deb ta’kidlab, mazkur she’rlarni «kuchaytirilgan bosimli (urg’uli) she’rlar” deb ataydi [Bakirov 1972, 45]. I. V. Stebleva “Devon”dagi she’rlarda aruz bor deb hisoblaydi va she’riy parchalarning aruzga mos keluvchi taqti’i (paradigmasi) ni keltiradi [Stebleva 1971, 21]. Aruzshunos olim U. To’ychiyev ham “Devon”da aruz mavjudligi masalasiga ijobiy munosabat bildirib, shunday deydi:

“Biz “Devon”da aruz mavjud degan avval aytilgan fikrlarga qo’shilamiz, chunki “Devon” XI asr obidasi va aruz bu davrda yozma adabiyotda to’la hukm surar edi. Qolaversa, aruzga hamohang bo’lgan she’riy bayt va to’rtliklar xalq maqol va topishmoqlari ichida ham ko’p topiladi” [To’ychiyev 1985, 155]. A. Hojiahmedov “Devon”dagi 224ta she’riy parchaning vazn xususiyatlarini tadqiq qilish jarayonida mazkur she’riy parchalarning aruzdagi — V — —, V — V —, — V V —, V V — —, V — — —, — V —, V — — turoqlariga mos keluvchi o’lchovda yaratilganligini aniqladi. Olimning fikricha, “...qadimgi turkiy she’riy o’lchov tizimi cho’ziq va qisqa hijolarning muayyan erkinlik bilan takrorlanishiga asoslangan” [Hojiahmedov 2006, 10]. Bizningcha ham, “Devon”dagi she’riy parchalar aruzga mos keluvchi she’riy sistemada yozilgan bo’lib, cho’ziq va qisqa bo’g’inlar orasidagi mutanosiblik aruz vazni talablariga mos keladi. “...Qadimgi turk she’rlaridayoq vaznda bo’g’inlarning ochiq-yopiqqligini rioya qilish hollari uchrab turadi. Bu esa aruz vazni prinsiplaridan biridir” [Rustamov 1972, 4]. Demak, aruz tizimining turkiy adabiyotga kirib kelishi va ming yillarga yaqin vaqt davomida etakchi she’riy tizimiga aylanishi sun’iy ravishda sodir bo’lmasdan, o’ziga xos qonuniyatga ega ekan.

Temuriylar davriga kelib, turkiy aruzshunoslik alohida fan sifatida shakllandi va bu sohada ko’plab yutuqlarga erishildi: yangi bahrlar, doiralar, vaznlar kashf etildi, aruz ilmiga yangi atama va tushunchalar olib kirildi, ushbu ilmning mohiyatini ochib berishga qaratilgan risolalar yaratildi. Turkiy ijodkorlar: Shayx Ahmad Taroziyning “Funun ul-balog’a”, Alisher Navoiyning “Mezon ul-avzon”, Zahiriddin Muhammad Boburning “Aruz risolasi” (“Muxtasar”)da

aruz ilmiga doir nazariy qonun-qoidalar ishlab chiqildi.

Ushbu davr risolalarida ilk forsiy risolalardan farq qilib, bevosita Xalil ibn Ahmadga emas, uning izdoshlari asarlariga suyanish tamoyili boshlanadi. Har bir muallif o'zlari istifoda etgan manbalarni ko'rsatish asnosida muayyan tarzda aruz tizimiga o'z yondashuvlarini ham keltirib o'tganlar. Shu ma'noda ushbu davr aruzshunosligida qayd etilgan manbalarni o'rganish va tadqiq qilish mumtoz olimlarimizning ushbu ilmdagi izdoshliklari va novatorliklarini aniqlashga imkon beradi. Shundan kelib chiqib, turkiy aruzshunoslikning taraqqiyotiga muhim hissa bo'lib qo'shilgan "Mezon ul-avzon"ning nazariy asosi bo'lib xizmat qilgan manbalarni qiyosiy jihatdan o'rganish muhimdir, zero buyuk mutafakkirning aruzshunoslikdagi o'rni bevosita "Mezon ul-avzon" va unda istifoda etilgan manbalarning qiyosiy tadqiqi bilan ham belgilanadi. Bundan tashqari, biz quyida tahlil qilmoqchi bo'lgan risolalarning aksariyati adabiyotshunosligimizda zamonaviy she'rshunoslik nuqtai nazaridan maxsus tadqiq etilmagan.

"Mezon ul-avzon"ning nazariy asoslari

"Mezon ul-avzon" 1492–1493-yillari yaratilgan bo'lib, muxtasar uslubda bitilgan. O'rta asr adabiyotshunosligida fanning muayyan masalasi bo'yicha risolalar muxtasar (ko'zda tutilgan muammo yuzasidan umumiy, ixcham va lo'nda ma'lumotlarni o'z ichiga oluvchi kichik risola) yoki mufassal (biror fan yoki uning muayyan sohasini mukammal tarzda yorituvchi monografik xarakterdagi yirik asar) usulida yaratilgan [Hojiahmedov 2006, 54]. Shu ma'noda Navoiyning ushbu asari aruz ilmi haqida umumiy va qisqa ma'lumot beruvchi, muxtasar risola hisoblanadi.

Navoiy turkiy tilda yaratilib, adabiyotshunoslik masalalariga bag'ishlangan Shayx Ahmad Taroziyning "Funun ul-balog'a" asari bilan tanish bo'lmagani uchun aruz nazariyasiga doir qonun-qoidalarini turkiy tilda ilk marta bayon qilayotganini alohida ta'kidlaydi, xususan, "g'araz bu maqolotdin va maqsud bu muqaddimotdin bu erdikim, chun turk alfozi bilakim nazm voqi' bo'lubdur, anga zobitae va qonune yo'q erkondur..." deb yozar ekan, turkiy tilda aruz qonun-qoidalariga oid maxsus asar yo'qligini aytib o'tadi [Navoiy 2011, 535].

Alisher Navoiy muqaddimada o'zidan avval yaratilgan aruzga doir manbalar: Xalil ibn Ahmadning "Kitob ul-ayn", Shams Qays Roziyning "Al-mo'jam", Nasiriddin Tusiyning "Me'yor ul-ash'or", Abdurahmon Jomiyning "Risolayi aruz" asarlariga to'xtalib o'tib,

ularida mavjud bo’lmagan ba’zi qoida, doira va vaznlarni o’z asarida keltirib o’tishini aytadi. Ya’ni: “...necha qoidau doira va vaznkim, hech aruzda, misli fan vozii Xalil ibni Ahmad va ilm ustodi Shams Qays kutubida va Xoja Nasir Tusiyning “Me’yor u-l-ash’or”ida, balki Hazrati Maxdumiy navvara marqadahu nuran “Aruz”larida yo’q erdikim, bu faqir bu fan usulidin istixroj qilib erdikim, bu kitobg’a izofa qildim” [Navoiy 2011, 544]. Navoiyning aruz ilmidagi izdoshligi va kashshofligini o’rganish uchun bevosita “Mezon ul-avzon”ni Shams Qays Roziyning “Al-mo’jam”, Nasiruddin Tusiyning “Me’yor ul-ash’or”, Abdurahmon Jomiyning “Risolayi aruz” asarlari bilan qiyosan tadqiq etish maqsadga muvofiqdir¹. E’tiborli jihati, bu olimlar orasida Shams Qays Roziy va Nasiruddin Tusiylar asli turkiylardan bo’lib, o’sha davr an’analari va faoliyat yuritgan muhitlari mezonlari asosida o’z asarlarini arab va fors tillarida yaratganlar. Ilmiy tadqiqotlarda Shams Qays Roziyning turk tili grammatikasi haqida Jaloliddin Xorazmshohga bag’ishlangan “Tib’yon ul-lug’at at-turki ala lison qang’li” (“Turk tilining qang’li tilidagi mufassal bayoni”) nomli asar ham yozganligi aytib o’tiladi [Buniyatov 1986, 115], bu ma’lumotlar muallifning turkiy tilni ham mukammal bilganligi, ehtimol asli kelib chiqishi turkiy bo’lganligi bilan bog’liq farazni ilgari surishga imkon beradi. “Nasiruddin Tusi haqli ravishda musulmon Renessansining bunyodkorlaridan sanaladi. O’z ijodiy merosi bilan u Yaqin va O’rta Sharq Renessansining uch mintaqasini — arab, fors va turkiy Renessansni birlashtirdi” [Ramiz 2013, 21]. Demak, ko’rinadiki, turkiy tilda yaratilayotgan “Mezon ul-avzon” uchun asli turkiy bo’lgan olimlarning asarlari muhim nazariy asos bo’lib xizmat qilyapti.

Dastlab aruzdagi eng kichik birlik — juzvlar talqinining qiyosi bilan tanishsak. Ma’lumki, **juzvi** (ar. bo’lak, qism, parcha, butun emas) — mutaharrik va sokin harflarning muayyan tartibda birikishidan hosil bo’luvchi ritmik bo’lak bo’lib, mumtoz aruzshunoslikda ba’zan

¹ Aruzshunos olimi M. Ziyovuddinova Alisher Navoiy bu sohada Yusuf Sakkokiyning “Miftoh al-ulum” va Qazviniyning “Talxis al-Miftoh” asarlari bilan ham tanish bo’lgan, deb hisoblaydi va dalil sifatida shoirning quyidagi baytini keltiradi:

Band etibdur jadal ahli ishin ishkol, andoq,

Kim ne “Miftoh” anga sud qilur, ne “Talxis” [Ziyaviddinova 1990, 8].

Bizningcha, bu fikr ilmiy asosga ega emas. Chunki Navoiyning “G’aroyib us-sig’ar” devonidan 272-raqamdagi g’azalda maqta’dan avval mav’iza tarzida kelayotgan ushbu baytda tilga olingan “Miftoh” asari Sadruddin Qo’naviy (vaf. 1274-75)ning Imom Faxruddin Roziy qalamiga mansub “Mafotih ul-g’ayb” asarining sharhi. “Talxis” esa ana shu asarning saralangan sharhidir. Orifona mazmun kasb etgan baytning ma’nosi unda aruz ilmiga doir asarlar emas, balki diniy-tasavvufiy asarlar tilgan olinayotganiga dalolat qiladi.

“asl”, ba’zan “rukn” atamasi bilan ham yuritilgan. Aruzga doir manbalarda keltirilishicha, Xalil ibn Ahmad aruz nazariyasidagi ushbu ritmik birlikni *juzv* deb atagan, keyinchalik forsiy aruzshunoslar uni turli nomlar bilan atay boshlaganlar. Shams Qays Roziyda bu istiloh “rukn”, Nasiruddin Tusiya “*juzv*” tarzida keltirilgan. Abdurahmon Jomiyning “Risolayi aruz” asarida *juzv* tushunchasi *rukn* istilohi ostida beriladi: “Ammo bilgilki, aruz fanining arboblari she’r vaznlarining binosini uch rukndaniborat qildilar: sabab, vatad va fosila. Sabab ikki turlidir: biri sababi xafifbo’lib, bir mutaharrik va bir sokinharfdan tashkil topadi, “gul” va “mul” kabi. Yana bir sababi saqil bo’lib, u ikki mutaharrik harfdan iborat, “gala” va “gila” singari. Mazkur so’zlardagi “ho” harfi o’zidan oldingi harakatni ifoda qilish uchun yozilsa-da, talaffuzga kirmaydi” [Jomiy 2014, 10]. Jomiy bu o’rinda aruz tizimida yozuv emas, talaffuz birlamchiligiga diqqat qaratmoqdaki, bu holat taqti’, xususan vaznni aniqlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Alisher Navoiy ham ulug’ salafi Shams Qays Roziy va ustozi Abdurahmon Jomiy yo’lidan borib, *juzv* tushunchasini ular keltirgan “rukn” istilohi ostida izohlaydi: “aruz fani ahli nazm avzoni usulining binosin uch rukng’a qo’yubdurlarkim, alarni sabab va vatad va fosila debdurlar”.

Navoiy ham *juzv*lar sonini 6ta deb keltiradi: *sababi xafif* va *sababi saqil* (yengil va og’ir sabab), *vatadi majmu’* va *vatadi mafruuq* (birikkan va ajralgan vatad) hamda *fosilai sug’ro* va *fosilai kubro* (kichik va katta fosila)¹.

Tushunchaga ta’rifda ham Navoiy risolasi Jomiylikiga yaqin turadi. Asarda sabab va vatad uchun 4tadan, fosila uchun ikkitadan (jami 20ta) misol keltirilgan. Navoiy ham Jomiy singari ushbu *juzv*larning barchasi qatnashgan misra keltiradi:

Ul ko’zi qaro dardu g’amidin chidamadam

[Навоий 2011, 535].

Navoiyning fikricha, ushbu uch ruknlardan hech birini faqat bir ruknning o’zi bilan, ya’ni boshqa ruknlarni kiritmagan holda qo’llash tab’ga ma’qul emas: “Va mavzun kalom ta’lif bu arkonning hech qaysini to yana birig’a murakkab qilmag’aylar, mustahsan tushmas. Ne sababdin, andoqkim,

¹ Aruzshunoslikda ushbu aruziy birlik bilan bog’liq ixtilofli fikrlar bor. Xalil ibn Ahmadning shogirdi, arab olimi Axfash, Nasiruddin Tusi, Atuloh Husayniy, Bobur kabi olimlar *juzv*lar orasida fosila ortiqcha, uning aruz ilmi uchun ahamiyati yo’q degan fikrlarni keltiradilar. Navoiy esa ushbu bahsli masalaga to’xtalmaydi.

bayt:

Ey oy, kelkim, yoringdurmen,

Furqat shomi zoringdurmen [Навоий 2011, 536].

Juzvlar ta'rifidan keyin asl ruknlar bilan bog'liq tahlillarga o'tiladi. Ma'lumki, yuqorida tilga olganimiz juzvlar asosida sakkizta arkon (asl ruknlar) paydo bo'ladi. Mazkur sakkiz ruknni aruz ilmida *ajzoyi afo'il* deb ataganlar. Ular quyidagilardir:

1. Fauvlun (فَعُولُنْ) — bir vatadi majmu' (V —) "فَعُو" (*fauv*) va bir sababi xafif (—) "لُنْ" (*lun*)dan iborat bo'ladi (V — —).

2. Foilun (فَاعِلُنْ) — bir sababi xafif (—) "فا" (*fo*) va bir vatadi majmu' (V —) "عِلُنْ" (*ilun*)dan tarkib topadi (— V —).

3. Mafoiylun (مَفَاعِيْلُنْ) — bir vatadi majmu' (V —) "mafo" va bir sababi xafif (—) "iy" hamda yana bir sababi xafif (—) "lun"dan tarkib topadi (V — — —).

4. Mustaf'ilun (مُسْتَفْعِلُنْ) — ikki sababi xafif (— —) "mustaf" va bir vatadi majmu' (V —) "ilun"dan tashkil topadi (— — V —).

5. Foilotun (فَاعِلَاتُنْ) — bir sababi xafif (—) "fo", bir vatadi majmu' (V —) "ilo" va bir sababi xafif (—) "tun" dan tarkib topadi (— V — —).

6. Mafoilatun (مَفَاعِلَاتُنْ) — bir vatadi majmu' (V —) "mafo" va fosilai sug'ro (V V —) "ilatun"dan tashkil topadi (V — V V —).

7. Mutafoilun (مُتَفَاعِلُنْ) — bir fosilai sug'ro (V V —) "mutafo" hamda bir vatadi majmu' (V —) "ilun"dan iboratdir (V V — V —).

8. Maf'uvlotu (مَفْعُولَاتُ) — ikki sababi xafif (— —) "maf'uv" va bir vatadi maf'ruq (— V) "lotu"dan tarkib topadi.

Risolalarda mualliflar har bir ruknning tarkibini tahlil qilib, ularni nechta sabab, nechta vatad hamda nechta fosiladan tashkil topganligini bayon etadilar. Mazkur bayonlar orasida deyarli ixtiloflar yo'q. Shams Qays Roziy va Nasiruddin Tusiyl risolalarida 10ta asl rukn haqida so'z boradi. Tusiyning fikriga ko'ra, asliy ruknlar arab aruzida suratda o'nta, haqiqatda esa sakkiztadir. Forsiy aruzda esa asliy ruknlar haqiqatda yettita, suratda esa beshtadir. Ushbu besh asliy rukn (*fauvlun*, *mafoiylun*, *foilotun*, *mustaf'ilun*, *maf'uvlotu*) she'riyatda musta'mal, ya'ni keng iste'molda bo'lib, *mafoilatun*, *mutafoilun* nomusta'mal, ya'ni keng qo'llanilmagan [Tusiyl 1992, 30].

Abdurahmon Jomiy o'z risolasida ushbu ruklardan faqat beshtasiga to'xtalib o'tib, bu besh asl forsiy she'r uchun mos ekanligini ta'kidlaydi va qolgan beshtasiga to'xtalib o'tishni joiz deb bilmaydi [Jomiy 2014, 12]. Alisher Navoiy ham "Mezon ul-avzon"da ustozlari Jomiy izidan borib, forsiy va turkiy she'riyatda qo'llanilgan

asliy ruknlargana to'xtab o'tishini ta'kidlaydi: "Va ulcha bu sekkiz usuldin forsiy she'rda kasirul-vuqu'dur — beshdur: 1) mafo'ilun, 2) va fo'ilotun, 3) va mustaf'ilun, 4) va maf'ulotu, 5) va fa'ulun. Va turkcha she'rda ham ulcha mulohaza qililibdur, bu arkondin o'zga vuqu' topmas, magar takalluf bila. Va bu besh aslning har biriga necha far'durkim tag'ayyurlar sababidinki, ani aruziylar "zihof" derlar, hosil bo'lur" [Navoiy 2011, 12].

Mazkur asllar ta'rifidan keyin ulardan hosil bo'luvchi zihof (asl ruknlarni turlicha o'zgartirish) va furu' (tarmoq ruknlar)ga to'xtalib o'tiladi. Navoiyda ham, Jomiyda ham zihoflar soni teng, ya'ni 32ta. Agar asliy ruknlar kesimida takror qo'llanganlari bilan hisoblasak, zihoflar soni 45ta, furu'lar miqdori 60 ta ekanligi ma'lum bo'ladi. Buni quyidagi jadvalda ko'rish mumkin:

1-jadval

Navoiy va Jomiy risolalarida zihof va furu'lar

Tr	Asliyruknnomi	Zihoflar	Furu'lar
1.	Mafoiylun	11	11
2.	Foilotun	10	15
3.	Mustaf'ilun	9	14
4.	Maf'uvlotu	9	14
5.	Fauvlun	6	6
	Jami	45	60

Agar zihoflar "Al-mo'jam"da 35ta, "Me'yor ul-ash'or"da 34ta ekanligini hisobga olsak, bu masalada ham har ikki olimning o'zaro hamfikir ekanligini ko'rishimiz mumkin.

Risolalarda bahr va vaznlar tahlilidan oldin *taqti'* bilan bog'liq tushunchaga to'xtab o'tiladi. Taqti' (ar. "kesish", "parchalash") aruzshunoslikda she'r vaznini aniqlash uchun baytni ruknlarga ajratish bo'lib, mumtoz she'rshunoslikda taqti'ga vaznni belgilashning muhim uchuli sifatida qaralgan. "Taqti'ni bilmagan kishi baytni ruknlarga parchalay olmaydi, she'rning vaznini to'g'ri belgilashi qiyin... Taqti' yozuv, orfografiya va talaffuz normalari, til tarixi bilan uzviy bog'liqdir; ayniqsa, fonetika, vazn va nutq aloqasini aniqlashda uning ahamiyati kattadir" [To'ychiyev 1985, 80].

Taqti' bilan bog'liq e'tiborli fikrlar Abdurahmon Jomiyning "Risolayi aruz" va Alisher Navoiyning "Mezon ul-avzon" asarlarida ko'zga tashlanadi. Jumladan, Navoiy taqti'ga shunday ta'rif beradi: "She'r taqti'i iborat andindurkim, bayt alfozini bir-biridin ayirg'aylar, ul nav'kim, baytning har miqdori teng tushgay ul bihorning afo'iyilidin birigakim, ul bayt bahrda voqi'dur..." [Навоий 2011, 545]. Taqti'

ta’rifidan so’ng har ikki muallif kitobat (yozuv)da bor, lekin lafzda (talaffuz)da hisobga olinmaydigan ba’zi harf va harfiy birikmalarga e’tibor qaratadilar. Ulardan biri “vov”i atf (“va” bog’lovchisi) bo’lib, jumlar orasida kelganda u tarzida o’qiladi. Masalan, “gulu lola”, “jonu jahon”. Shuningdek, “nun” harfi “xun”, “xon”, “don” so’zlarida taqti’ga kirmaydi. Lekin ushbu jumlar izofa yoki “a”, “u”, “yo” unlilarini qabul qilsa (“xu-ni”, “xo-ni”, “do-ni” singari), taqti’ga daxldor bo’ladi yoki “dast”, “mast”, “guft” kabi jumlar uch undosh va bir unli harfdan iborat bo’lib, bunda ikkinchi qator undosh, ya’ni “t” harfi qisqa hijo hisoblanadi. Ushbu jumlar misra o’rtasida kelsa, “t” harfidan so’ng qisqa “i” unlisi talaffuz etiladi. Agar ushbu jumlar misra oxirida kelsa, sokin harf tarzida talaffuz qilinadi.

Forsiy tilda ba’zan vazn talabi bilan o’ta cho’ziq hijo oxirida keluvchi qator undoshlar (masalan, “do’st”, “rost” so’zlarida) bir cho’ziq va ikki qisqa hijo o’rniga o’tadi. Shunda taqti’ quyidagicha bo’ladi:

$$\begin{array}{cc} do'st, & rost \\ - V V & - V V \end{array}$$

Ko’rinadiki, aruziy matnda she’r taqti’i bilan bog’liq o’rinlarda asosiy e’tibor yozuvga emas, balki talaffuzga qaratiladi va aruzshunos olim, shoir yoki ijodkor matn bilan ishlashda kitobat (yozuv)da bor, lekin lafzda (talaffuz)da hisobga olinmaydigan harf va harfiy birikmalarni nazardan soqit qilmasligi talab etiladi.

“Mezon ul-avzon”da zihoflar bilan bog’liq fasldan so’ng doiralar ta’rifiga o’tiladi. *Aruz doiralari* bu ruknlar, ulardagi cho’ziq va qisqa hijolar sonining tengligiga ko’ra o’zaro yaqin bo’lgan bahrlarning guruhlashtirilgan aylanasi bo’lib, “arab filologiyasining otasi” bahrlarning o’zlashtirilishini osonlashtirish maqsadida ushbu doiralarni kashf qilgan. Bunda bir-biriga yaqin bo’lgan bahrlar bir misra she’r misolida bir doira ichida keltiriladi. Har qaysi doira qancha bahrni o’z ichiga olsa, shuncha bo’lakka bo’linadi va ularda shu bahrlarning ruknlari ham keltirib o’tiladi. Doira atrofida berilgan misrani birinchi so’zdan boshlab o’qilsa, bir bahr; ikkinchi so’zdan boshlab o’qilsa, ikkinchi bahr; uchinchi so’zdan boshlab o’qilsa, uchinchi bahr va shu tarzda nechta bahr jamlangan bo’lsa, barchasi kelib chiqadi. Doiralardan maqsad bahrlar orasidagi farq va umumiylikni ochish hamda shu bilan birga ularni o’zlashtirish va she’r vaznlarini aniqlashni osonlashtirishdir.

Yuqorida ta’kidlanganidek, doiralar bir-biriga yaqin bahrlardan tuzilishi zarur. Shu ma’noda forsiy va turkiy aruzda keng

qo'llanilgan *Hazaj*, *Rajaz* va *Ramal* bahrlarini bir doiraga kiritish mumkin. Chunki ular tarkiban (mumtoz aruzshunoslikka ko'ra, vatad va sabablarning tengligi bo'yicha; zamonaviy aruzshunoslik asosida fikr yuritadigan bo'lsak, hijolar miqdori va sifatining o'xshashligiga ko'ra) bir xil asosga egadirlar. Masalan, Navoiy keltirgan

Ko'ngul qon bil visolingda, g'ami hijron xayolidin

misrasini aynan shu tartibda o'qisak, *mafoiylun mafoiylun mafoiylun mafoiylun* ruknlaridan tashkil topuvchi ramal bahri, agar:

Qon bil visolingda, g'ami hijron xayolidin ko'ngul

tarzida o'qilsa, *mustaf'ilun mustaf'ilun mustaf'ilun mustaf'ilun* ruknlaridan hosil bo'luvchi *rajaz* bahri hamda

Bil, visolingda g'ami hijron xayolidin ko'ngul qon

tarzida o'qilsa, foilotun foilotun foilotun foilotun ruknlari takroridan yasaluvchi ramal bahri hosil bo'ladi.

Manbalarda Xalil ibn Ahmad beshta doira kashf etganligi haqida ma'lumot beriladi [Zamaxshariy 1989, 16; Tabriziy 1991, 248; Shams Qays 1991, 37]. Ta'kidlanganidek, uning aruzga bag'ishlangan asari bizgacha yetib kelmaganligi uchun biz bu doiralar bilan uning izdoshlari asarlari orqali tanishamiz. Xalil doiralari haqida Mahmud Zamaxshariyning "Al-qistos" hamda Xatib Tabriziyning "Al-kafiy fil aruz fil-qavofiy" ("Aruz va qofiyalardan kifoya etuvchi") asarlarida ma'lumot keltiriladi. Ulardan birinchisi "Doirayi muxtalifa" (*turli xil, ixtilofli*) deb nomlangan bo'lib, *Tavil*, *Madid* va *Basit* bahrlarini o'z ichiga oladi. Mazkur doiraning bu tarzda nomlanishiga sabab ushbu bahrlar turli, ya'ni ikki xil asliy ruknlardan tarkib topadi. Xususan, *Tavil* fauvlun ($V - -$) va mafoiylun ($V - - -$), *Madid* foilotun ($-V - -$) va foilun ($- V -$), *Basit* mustaf'ilun ($- -V -$) va foilun ($- V -$) ruknlarining o'zaro almashinib takrorlanishiga asoslanadi. Xalil ibn Ahmad ta'limotidagi ikkinchi doira "Doirayi mushtabiha" bo'lib, u *hazaj*, *ramal* va *rajaz* bahrlaridan tuzilgan. Qolgan doiralar: "Doirayi mu'talifa", "Doirayi mujtaliba" va "Doirayi muttafaqa" ham o'z navbatida bir-biriga yaqin bahrlardan tarkib topganlar¹.

¹ Ushbu doiralardan faqat "Doirayi muttafaqa" yagona bahrdan tarkib topgan. Atoulloh Husayniyning yozishicha, doirada faqat bir bahr joylashgani uchun ba'zi olimlar "arab filologiyasining otasi"ga *Mutaqorib*dan yana bir bahr chiqarishni taklif qilganlar: "Xalildin so'rupturlarkim, nega fauvlunning sababin vatadidin oldin qo'yub, sekiz bor foilunlig' bahr chiqarmapturlar? Javob beripturkim, chunki ibtido intihodin kuchligrak bo'lmog'i keraktur. Bu doiraning ruknlari faqat vatad-u sababdin iborat bo'lg'ani uchun ibtidosin zaif

“Al-mo’jam”dan boshlab Xalil ibn Ahmad doiralariga nisbatan ijodiy munosabat kuzatiladi. Muallif “arab filologiyasining otasi” ta’limotidagi dastlabki ikki: arab aruziga xos bo’lgan doiralarni tark etib, qolgan uchta doiraga o’zgarishlar kiritadi va ularning nomlarini ham o’zgartiradi. “Me’yor ul-ash’or” asarining muallifi esa o’zini Xalil ibn Ahmadning forsiy izdoshi sanab, u kashf qilgan doiralarni asosan saqlab qoladi, faqat ularning tarkibiga keyinchalik forsiy aruzshunoslar tomonidan kashf qilingan yangi bahrlarni ham kiritadi.

Alisher Navoiyning “Mezon ul-avzon” asarida jami 7ta doira keltirilgan. Ulardan to’rttasi Navoiygacha yaratilgan fors-tojik risolalari, jumladan, “Al-mo’jam” va “Risolayi aruz”da mavjud edi. Bular: “Doirayi *mu’talifa*” (ramal, hazaj va rajaz bahrlaridan tuzilgan), “Doirayi *muxtalifa*” (muqtazab, mujtass, munsarih va muzori’ bahrlaridan tuzilgan), “Doirayi *muntazia*” (*Mushokil, Sari’, Jadid, Qarib* va *Xafif* bahrlaridan tuzilgan), “Doirayi *muttafiqa*” (mutaqorib va mutadorik bahrlaridan tuzilgan). Abdurahmon Jomiy doiralar masalasida Shams Qays Roziyga izdoshlik qiladi. Doiralar nomlanishi va bahrlar tarkibi “Al-mo’jam” bilan bir xil. Lekin Nasiruddin Tusiy masalaga o’zgacharoq yondashgan. Uning asarida 5ta doira keltirilgan bo’lib, Shams Qays Roziyda keltirilmagan va arab aruziga xos bo’lgan tavil, madid, basitga qo’shimcha tarzda yana ikki bahr: maqlubi tavil (ariz) hamda maqlubi madid (amiq) bahrlarini o’z ichiga oluvchi “Doirayi *muxtalifa*” ham berilgan. Nomlanish jihatdan bu doira Roziy va Jomiy doiralarini eslatadi, lekin tarkib jihatidan ulardan farq qiladi, boshqacha aytganda, “Al-mo’jam” va “Risolayi aruz”da keltirilgan “Doirayi *muxtalifa*” butunlay boshqa doiradir.

Navoiy risolasida keltirilgan 5-daira bevosita olimning o’zi tomonidan tartiblangan. Bu doirani tuzishda Navoiy “Doirayi *muxtalifa*”dagi 4 bahr va “Doirayi *muntazia*”dagi 5 bahr — jami 9 bahrning solim (ya’ni zihof kirmagan, o’zgarishga uchramagan) ruknlarini jamlab, ularni bir doiraga kiritadi va bu doirani “Doirayi *mujtamia*” deb ataydi: “Bu mazkur bo’lg’an to’qquz asl bahrning soliminiki, zihofot duxulidin salomat qolmish bo’lg’aylar, bir doirayi azimada jam’ qilib, har birining o’rnig’a alohida misol kelturub, to’qquztasini yana bir misra’din ham istixroj qilib, ul “Doirayi

qilmoqtin va mutaqorib tartibining aksincha yakka sababni yakka vatad oldig’a qo’yub bir bahr chiqarmoqtin tiyinipturlar”. Bu o’rinda Xalil ibn Ahmad *Mutaqorib* bahrining asl rukni *fauvlun* (V – –) bir vatad (“*fauv*” V –) hamda bir sabab (“*lun*” –)dan iborat ekanligiga diqqat qaratmoqda. Agar undan *foilun* (– V –)ni chiqarsalar, bir sabab (“*fo*” –) oldinga o’tib, vatad (“*ilun*” V –) orqaga o’tib qoladi va bu “ibtidoning intihodan zaif” bo’lishiga olib keladi.

mujtamia” deyildi va bu doira rasmi zamon zurafosidin ba’zining xayoliga kelib erdi, ammo faqir anga tartib berdim” [Navoiy 2011, 545]. Bobur “Aruz risolasi”da ushbu doira Tusiyning risolasida bor edi, Navoiy uni o’ziga nisbat bergan degan mazmundagi ma’lumotni keltiradi [Bobur 1971, 30]. Aslida, Tusiyning risolasida ushbu bahrlardan hosil bo’luvchi doira keltirilmagan: Tusiyning ushbu doiralarning musaddas shaklidan ham bir doira tartib berish mumkin deydi, lekin doiraning o’zini keltirmaydi [Tusiyning 1992, 35].

6-doira “*Doirayi muxtalita*” deb atalib, bu doiraga Navoiy komil va vofir bahrlarini kiritadi va mazkur bahrlarning matbu’ (yoqimli) bahrlar ekanligini, lekin negadir ularda kam she’r yozilganligini ta’kidlab o’tadi. 7-doira “*Doirayi mushtabiha*” esa uch — taval, madid va basit bahrlaridan tuzilgan. Navoiyning yozishicha, bu bahrlar arab adabiyotiga xos bo’lib, ajam she’riyatida deyarli qo’llanilmagan va maxsus doiraga kiritilmagan.

Keyingi masala bevosita bahrlar talqini bilan bog’liq. Ma’lumki, aruz tizimida ruknlarning o’zaro birlashuvidan bahrlar hosil bo’ladi. “Navoiy ham, Bobur ham o’z risolalarida zihof va rukndan keyin turuvchi asosiy masala vazn emas, balki bahr ekanligini alohida ta’kidlab o’tganlar. Bu holat o’zbek aruzshunosligiga arab va fors aruzshunosligidan an’ana sifatida o’tgan” [To’ychiev 1985, 74]. Darhaqiqat, temuriylar davrigacha yaratilgan barcha risolalar, jumladan bu davr aruzshunosligi uchun asos bo’lgan nazariy manbalarda ham asliy ruknlar va zihoflar masalasidan so’ng bahrlar tavsifiga o’tilgan.

Aruzga doir manbalarda bahrlar soni turlicha ko’rsatilgan. Agar Xalil ibn Ahmad yaratgan aruz tizimida 15ta bahr (*taval, madid, basit, vofir, komil, hazaj, rajaz, ramal, sari, munsarihi, muzori, xafif, muqtazab, mujtass va muta’qorib*) mavjud bo’lsa, keyinroq uning izdoshi Abulhasan Axfash Balxiy (835 yilda v.e.) yana bir bahr (Mutadorik)ni kashf qiladi va shu tariqa arab bahrlari soni 16taga yetadi. Forsiy aruzshunoslar ushbu bahrlar qatoriga yana uch bahr: Jadid (G’arib), Qarib va Mushokilni qo’shadilar va natijada jami bahrlar soni 19taga yetadi. Forsiy aruzga doir bizgacha etib kelgan ilk nazariy manba “Al-mo’jam”da Shams Qays Roziy ushbu 19 bahrni *mutaqaddim* (avvaldan mavjud) bahrlar tarzida e’tirof etib, ularning har birini misollar bilan izohlaydi. Asarda mazkur bahrlar tavsifidan so’ng alohida faslda yana 21 bahrning nomi keltirilib, muallif ularni *mustahdas* (yangi bunyod qilingan) bahrlar deb ataydi. Shams Qaysning fikricha, ular forsiy aruzshunoslar Bahrom Sarahsiy va Buzurgmehr Qosimiy tomonidan kashf qilingan. Nasiriddin

Tusiyning “Me’yor ul-ash’or” asarida esa 18 bahr keltirilgan va unda avvalgi risolaga kiritilmagan *maqlubi tavil* bahrining berilishi hamda *mushokil* va *g’arib* bahrlarining tushib qoldirilishi muallifning ushbu masalaga o’z salafidan ayri munosabatda bo’lganligini ko’rsatadi. Abdurahmon Jomiy masalaga bir oz o’zgacharoq yondashib, “Risolayi aruz”da 14 bahrni misollar bilan izohlaydi, arab aruziga xos bo’lgan tavil, komil, basit, madid, vofir bahrlariga keng to’xtab o’tirmaydi. Risolada forsiy aruzga xos 14 bahr musamman, musalddas va murabba’ ruknli vaznlar asosida forsiy baytlar misolida ko’rsatib berilgan. Ushbu bahr va vaznlarni quyidagi jadvalda ko’rish mumkin:

2-jadval

Jomiyning “Risolayi aruz”ida keltirilgan bahrlar va vaznlar miqdori

№	Bahr nomi	Vaznlar soni			Jami
		Musamman ruknli vaznlar	Musaddas ruknli vaznlar	Murabba’ ruknli vaznlar	
1.	<i>Hazaj</i>	10/24 ruboiy vaznlari	14	4	52
2.	<i>Rajaz</i>	7	6	2	15
3.	<i>Ramal</i>	7	5	2	14
4.	<i>Munsarih</i>	7	2	2	11
5.	<i>Muzori’</i>	8	4	-	12
6.	<i>Muqtazab</i>	2	-	4	6
7.	<i>Mujtass</i>	7	-	2	9
8.	<i>Sari’</i>	-	6	-	6
9.	<i>Jadid</i>	-	1	-	1
10.	<i>Qarib</i>	-	3	-	3
11.	<i>Xafif</i>	1	7	-	8
12.	<i>Mushokil</i>	1	1	2	4
13.	<i>Mutaqorib</i>	7	2	- /Mutatavval	10
14.	<i>Mutadorik</i>	4	2	-	6
	Jami	85	53	19	

Alisher Navoiy ushbu masalada ham ustozi Jomiy izidan borib, bahrlarni umumiy tarzda 19ta deb keltiradi. Lekin uning risolasida Jomiy risolasida keng tahlil etilmagan arabiy bahrlarga ham to’xtalib o’tilgan. Chunki Navoiy ushbu bahrlarning aksariyatida, xususan, komil va tavil bahrlarida turkiy tilda g’azallar yozish mumkin deb hisoblaydi. Navoiyning “Xazoyin ul-maoniy” kulliyotida komili

musammani solim vaznida bitta, tavili musammani solim vaznida yozilgan uchta g'azal mavjud.

“Mezon ul-avzon”da keltirilgan bahrlar va vaznlarni quyidagi jadvalda ko'rish mumkin:

3-jadval

“Mezon ul-avzon” da keltirilgan bahrlar va vaznlar miqdori

№	Bahr nomi	Vaznlar soni			Jami
		Musamman ruknl vaznlar	Musaddas ruknl vaznlar	Murabba' ruknl vaznlar	
1.	<i>Hazaj</i>	11/24 (ruboiy vaznlari)	10	1	46
2.	<i>Rajaz</i>	6	6	1	13
3.	<i>Ramal</i>	7	4	2	13
4.	<i>Munsarih</i>	8	3	2	13
5.	<i>Muzori'</i>	8	5	-	13
6.	<i>Muqtazab</i>	2	1	4	7
7.	<i>Mujtass</i>	7	1	2	10
8.	<i>Sari'</i>	-	6	-	6
9.	<i>Jadid</i>	-	2	-	2
10.	<i>Qarib</i>	-	4	-	4
11.	<i>Xafif</i>	-	6	-	6
12.	<i>Mushokil</i>	1	2	2	5
13.	<i>Mutaqorib</i>	8	2	- / Mutatavval	10
14.	<i>Mutadorik</i>	4	3	-	7
15.	<i>Komil</i>	1	-	-	1
16.	<i>Vofir</i>	1	-	-	1
17.	<i>Tavil</i>	1	-	-	1
18.	<i>Madid</i>	1	-	-	1
19.	<i>Basit</i>	1	-	-	1
	Jami	91	55	14	160

Alisher Navoiy risolasida vaznlar turkiy tildagi baytlar (asosan o'z ijodi hamda Xoja Ismat Buxoriy, Husayniy qalamiga mansub baytlar) bilan dalillangan. “Risolayi aruz”da ham keltirilgan baytlar asosan forsiyda (“Al-mo‘jam”dan, Rudakiy, Anvari, Hofiz Sheroziy, Salmon Sovajiy, Nizomiy Ganjaviy, Xoja Ismat Buxoriydan

keltirilgan baytlar va o’z ijodi mahsuli). Nasiruddin Tusiy risolasida forsiy baytlar bilan birga arab tilida (Xalil ibn tomonidan berilgan) ham misollar keltirilgan edi.

Temuriylar davridan boshlab aruzga doir risolalarda ruboiy vaznlariga alohida o’rin ajratila boshlandi. Bu bevosita Jomiy va Navoiy asarlari uchun ham xosdir. Abdurahmon Jomiyning “Risolayi aruz” asarida ruboiy vaznlari alohida doira suratida keltirilib, muallif ruboiyni “dubaytiy” va “tarona” nomi bilan ham atashlarini ta’kidlaydi: “Dubaytiy, uni ruboiy va tarona deb ham ataydilar, o’lchovini *Hazaj* bahrining *axram* — *maf’uvlun* va *axrab* — *maf’uvlu* vaznlaridan chiqarmishlar. Bag’oyat dilkash vazn va xush nazm bo’lib, nazm ustodlari unga muayyan andoza (daraja) belgiladilar. Ruboiy juda latif bo’lganidan uning latofati ikki baytni taqozo qildi va u yigirma to’rt nav’ bo’lib, ikki qismga mansubdir: Biri *maf’uvlun* rukni bilan boshlanib, *axram* deb ataladi. Ikkinchisi esa *axrab* bo’lib, *maf’uvlu* bilan boshlanadi va o’n ikki nav’ni o’z ichiga oladi. Har bir qism vaznlaridan uch ruboiy tashkil topadi” [Jomiy 2014, 37].

Jomiy *axram* shajarasi uchun ham, *axrab* shajarasi uchun ham 3tadan ruboiy keltirgan bo’lib, ularning har bir misrasi alohida vaznga ega. Alisher Navoiyning ruboiy vaznlariga munosabati Abdurahmon Jomiyning yaqin turadi. Navoiy ham ruboiy vaznlarini *hazaj* bahri tarkibida keltirib, shunday yozadi: “Ruboiy vaznikim, ani “du baytiy” va “tarona” ham derlar, *hazaj* bahriniig “*axram*” va “*axrab*”idin istixroj qilibdurlar va ul vaznedur asru xush oyanda va nazmedur bag’oyat raboyanda. She’r avzonidin ushbu vazndurkim, nazm ustodlari anga hadde muayyan qilibdurlar va g’oyat latofatidin ikki baytg’a ixtisor qilubdurlar va ul yigirma to’rt nav’ kelibdur va majmu’i ikki qismg’a muxtasardur” [Navoiy 2011, 551]. “Mezon ul-avzon”da ham xuddi Jomiy risolasi singari ruboiy vaznlarining har bir shajarasi uchun 3tadan, jami 6ta ruboiy keltirilgan.

Bobur “Boburnoma”da Navoiyning “Mezon ul-avzon”da keltirgan ruboiy vaznlari haqida fikr yuritib, “yigirma to’rt ruboiy vaznida to’rt vaznda g’alat qilibdur”, deb yozadi [Bobur 1990, 35]. Bu fikr keyinroq “Aruz risolasi”da ham aytib o’tiladi. Boburning “Aruz risolasi” bo’yicha izlanishlar olib borgan olim S. Hasanov Bobur “Boburnoma”da Navoiyning ruboiy vaznlari haqida tanqidiy fikrlar aytgan, lekin “Aruz risolasi”da bu haqda hech nima demaganligi haqida yozadi: “Fikrimizcha, Bobur “Mezon ul-avzon”ning xattot tomonidan yanglish ko’chirilgan nusxasidan foydalangan bo’lishi kerak, keyinchalik esa mazkur ruboiy vaznlarida nuqsonlar yo’qligini aniqlagach, bu haqda gapirmaydi” [Hasanov 1981, 70].

Lekin Boburning "Aruz risolasi"da Bobur bu fikrlarini yanada konkretlashtirganligini ko'rish mumkin:

"Axram avzonining rubo'iylarida axrami axrabi azall vazni mukarrar bo'luptur, nechukkim bu ikki misra' o'shal vazndadur.

*Ko'z istarkim ko'rsa jamolingni to'q,
Kim hajring ko'p urdi bu ko'ksunga o'q.*

Maf'uvlun maf'uvlu mafo'iylun fo' bo'lg'ay. Bu vaznkim maf'uvlun fo'ilun mafo'iylun fo' axrami ashtari azall vaznidur, aytilmaydur. Axram avzonining rubo'iylarida bir axrabi majbub vazni mukarrar bo'lubtur. Nechukkim bu ikki misra' o'shal vazndadur:

*Tan o'lsa g'aming ichra ichra jonimg'a fido,
Ey sho'x bizing sori bir ayla nazar.*

Maf'uvlu mafo'iylun maf'uvlu fa'ul bo'lg'ay. Yana bir axrabi maqbuzi majbub vazni mukarrar bo'luptur, nechukkim bu ikki misra' o'shal vaznda voqi' bo'lubtur:

*Javrungni ko'nulga ey parivash qil bas,
Kim holimg'a rahmkim erurmen bekas.
Maf'uvlu mafo'ilun mafo'iylun fa'.*

Yana bir axrabi makfufi majbub vazni mukarrar bo'luptur nechukkim bu ikki misra' o'shal vaznda voqi' bo'luptur:

*Hajringda fig'onimg'a ulus nola qilur,
Yo qatl ila qo'yma bu hayotimg'a asar.*

Maf'uvlu mafo'iylu mafo'iylu fa'ul bo'lg'ay uch vazn aytilmaydur" [Bobur 1971, 60].

Bunda Bobur Navoiyning axrab shajarasidan ikkita va axram shajarasidan ikkita vaznni takror berib, to'rt vaznning nomini keltirmaganligini ta'kidlamoqda. Adabiyotshunoslikda bu masala U. To'ychiyev va A. Hojiahmedov tomonidan maxsus o'rganilgan bo'lib, xatolikka asarni ko'chirgan kotib yo'l qo'yganligi aniqlandi. Kotib misralardagi ba'zi so'zlarning o'rnini almashtirib (masalan, birinchi misoldagi "urdi ko'p"ning o'rniga "ko'p urdi"), ba'zi so'zlardagi harflarni tushirib qoldirib (uchinchi misoldagi "rahmekim"ning o'rniga "rahmkim") va qofiyalardagi ayrim so'zlarni

harakat (qisqa unli) vositasida yozganligi (ikkinchi misoldagi “*nazor*”, “*sharor*”, “*osor*”ning o’rniga “*nazar*”, “*sharar*”, “*asar*”) oqibatida ushbu xatoliklar kelib chiqqan.

Xulosa

Alisher Navoiyning “Mezon ul-avzon” asari uchun forsiy aruzshunoslar: Shams Qays Roziyning “Al-mo’jam”, Nasiruddin Tusiyning “Me’yor ul-ash’or” hamda Abdurahmon Jomiyning “Risolayi aruz” asarlari nazariy asos bo’lib xizmat qilgan. Agar olim forsiy salaflari Roziy va Tusi risolalaridan umumiy tarzda foydalangan bo’lsa, ustoz Abdurahmon Jomiyning “Risolayi aruz” asari “Mezon ul-avzon” uchun tayanch manba vazifasini o’tagan. Aruzdagi eng kichik birliklar — juzvlar talqinida Alisher Navoiy ulug’ salafi Shams Qays Roziy va ustoz Abdurahmon Jomiy yo’lidan borgan, Nasiruddin Tusi risolasida keltirilgan fosila bilan bog’liq ixtilofli masalalarga to’xtalmagan. Shams Qays Roziy va Nasiruddin Tusi risolalarida 10ta asl rukn haqida so’z borgan bo’lsa, Jomiy va Navoiyda asl ruknlardan faqat beshtasi tahlil qilingan. “Al-mo’jam”da 35ta, “Me’yor ul-ash’or”da 34ta zihof, Jomiy va Navoiy risolalarida 45tadan zihofning keltirilishi ustoz va shogirdning ushbu masalada ham hamfikir bo’lganliklarini ko’rsatadi. “Al-mo’jam” va “Risolayi aruz”da an’anaviy 4ta doira, “Me’yor ul-ash’or”da 5ta doira keltirilgan bo’lsa, “Mezon ul-avzon”da 7ta doira keltirilgan va ulardan “Doirayi mujtamiya” olimning o’z ixtirosidir. “Mezon ul-avzon”da vaznlar dalili uchun keltirilgan misollarning aksariyati shoirning o’z ijod mahsuli ekanligi Alisher Navoiyning turkiy aruz nazariyasini amaliyot bilan teng olib borganligini ko’rsatadi.

Adabiyotlar

- Атоуллох, Хусайний. 1981. *Бадойиъу-с-санойиъ*. Форсчадан А. Рустамов таржимаси. Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти.
- Бакиров, М. Х. 1972. *Закономерности тюркского и татарского стихосложения в свете экспериментальных исследований*. Автореф. дисс. на соискание... канд. филол наук. Казан.
- Бобир, Заҳириддин Муҳаммад. 1971. *Мухтасар*. Нашрга тайёрловчи С. Ҳасанов. Тошкент: Фан.
- Бобур, Заҳириддин Муҳаммад. 1990. *Бобурнома*. Нашрга тайёрловчи П. Шамсиев. Тошкент: Юлдузча.
- Буниятов, З. М. 1986. *Государство Хорезмшахов-Ануштегинидов (1097-1231)*. Москва: Наука.
- Фролов, Д. В. 1991. *Классический арабский стих*. Москва: Наука, 1991.
- Ҳожиаҳмедов, А. 2006. *Навоий арузи нафосати*. Тошкент: Фан.
- Жомий, Абдураҳмон. 2014. *Рисолаи аруз*. Таржимон, шарҳ ва изоҳлар

- муаллифи Д. Юсупова. Тошкент: ТАМАДДУН.
- Мусулманкулов, Р. 1989. *Персидско-таджикская классическая поэтика* (X-XV вв.) Москва: Наука.
- Навоий, Алишер. 2011. *Мезон ул-авзон*. ТАТ. 10 жилдлик. Ж.10. Тошкент: Ғ. Ғулом номидаги НМИУ.
- Насируддин, Тўсий. 1992. *Меъёр-ул-ашъор*. Ҳозиркунандаҳои чоп У. Тоиров, М. Абдуллоев, Р. Чалол. Душанбе: Ориёно.
- Рамиз, Дениз. 2013. *Насиреддин Туси учёный, опередивший века*. Баку.
- Рустамов, А. 1972. *Аруз ҳақида суҳбатлар*. Тошкент: Фан.
- Стеблева, И. В. 1971. *Развитие тюркских поэтических форм в XII веке*. Москва: Наука.
- Талабов, Э. 2004. *Араб шеърятисида аруз тизими*. Филол. фан. док. дисс. ... автореф. Тошкент.
- Тибризи, Абу Закария (ал-Хатиб). 1991. *Ал-кафи фи-л-аруд ва-л-кавафи* (Перевод с арабского, исследование и комментарий Д.В.Фролова). *Классический арабский стих. История и теория аруда*. Москва: Наука
- Тоиров, У. 1997. *Становление и развитие аруза в теории и практике персидско-таджикской поэзии*. Автореферат дисс. на соискание ученой степени докт.филол.наук. Душанбе.
- Тўйчиев, У. 1985. *Ўзбек поэзиясида аруз системаси*. Тошкент: Фан.
- Тўйчиева, Г. 2018. *Ислои даври шеърятисида аруз тизими ва унинг эволюсион тараққиёти*. Филол. фан. бўйича фан доктори дисс... . Тошкент.
- Усманов, Х. К. 1968. "К характеристике ритмического строя тюркского стиха". Народы Азии и Африки 6: 67 – 80.
- Хамраев, М. К. 1963. *Основы тюркского стихосложения (на материале уйгурской классической и современной поэзии)*. Алма-Ата: Издательство АН.
- Замахшарий, Маҳмуд. 1989. *Ал-Қистос ал-мустақим фи илм-ил-аруз*. Байрут: Мактабат ул-маориф.
- Зиявиддинова, М. 1990. *Поэтика в "Мафатих ул-улум" Абу Абдаллаха ал-Хорезми*. Авт. дисс. ... канд. филол. наук. Тошкент.
- Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий. *Фунун ул-балоға*. Бодлиан кутубхонасида сақланувчи элиотт № 127 рақамли қўлёзма.
- Шамс Қайс Розий. 1991. *Ал-мўъжам*. Муаллифи сарсухану тавзеҳот ва ҳозиркунандаи чоп У. Тоиров. Душанбе: Адиб.

D. Yusupova

(Tashkent, Uzbekistan)

dilnavoz@navoiy-uni.uz

The Comparativistic Analysis of the Theoretical Sources Based on Alisher Navoi’s Pamphlet Titled “Mezon ul-avzon”

Abstract

This article is devoted to a comparative analysis of theoretical sources that served as the basis for Alisher Navoi’s treatise *Mezon Al-Avzon*. The treatise of Alisher Navoi is devoted to the aruz verse system, which is the traditional and widespread system of literatures of the Muslim East. In the preface, Navoi points to sources that were used in the creation of *Mezon Al-Avzon*. These sources are as follows: *Al-Mu’jam* by Shams Qays Razi, *Meyor al-Ash’or* by Nasiriddin Tusi and *Risalai Aruz* by Abdurrahman Jami in comparison with these sources, in order to study the sequence and innovation of Alisher Navoi in the science of aruz. In the article, this analysis is based on the example of rhythmic units such as: juzv, asl rukn (main foot), poetic meter, tactics (paradigm), doira (concentric circles).

Key words: *aruz (prosody), juzv, rukn (foot), sabab, vatad, fasila, simple size, tactics (paradigm), couplet, string, doira (concentric circles).*

About the author: *Dilnavoz Yusupova* – Doctor of Philosophy in Philology, Tashkent State university of Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi.

Recommended citation: Yusupova, Dilnavoz. 2019. “The Comparativistic Analysis of the Theoretical Sources Based on Alisher Navoi’s Pamphlet Titled “Mezon ul-avzon”. *Golden scripts* 3: 60—80.

References

- Atoulloh, Husayniy. 1981. *Badoyi’u-s-sanoyi’*. Forschadan A. Rustamov tarjimasi. Toshkent: Adabiyot va san’at nashriyoti.
- Bakirov, M. X. 1972. *Zakonomernosti tyurkskogo i tatarskogo stixoslojeniya v svete eksperimentalnix issledovaniy*. Avtoref. diss. na soiskanie... kand. filol nauk. Kazan.
- Bobir, Zahiriddin Muhammad. 1971. *Muxtasar*. Nashrga tayyorlovchi S. Hasanov. Toshkent: Fan.
- Bobur, Zahiriddin Muhammad. 1990. *Boburnoma*. Nashrga tayyorlovchi P. Shamsiev. Toshkent: Yulduzcha.
- Buniyatov, Z. M. 1986. *Gosudarstvo Xorezmshaxov-Anushteginidov (1097-*

1231). Moskva: Nauka.

Frolov, D. V. 1991. *Klassicheskiy arabskiy stix*. Moskva: Nauka, 1991.

Hojiahmedov, A. 2006. *Navoiy aruzi nafosati*. Toshkent: Fan.

Jomiy, Abdurahmon. 2014. *Risolai aruz*. Tarjimon, sharh va izohlar muallifi D. Yusupova. Toshkent: TAMADDUN.

Musulmankulov, R. 1989. *Persidsko-tadjikskaya klassicheskaya poetika* (X-XV vv.) – Moskva: Nauka.

Navoiy, Alisher. 2011. *Mezon ul-avzon*. TAT. 10 jildlik. J.10. Toshkent: G'. G'ulom nomidagi NMIU.

Nasiruddin, To'siy. 1992. Me'yor-ul-ash'or. Hozirkunandahoi chop U. Toirov, M. Abdulloev, R. Chalol. Dushanbe: Oriyono.

Ramiz, Deniz. 2013. *Nasireddin Tusi ucheniy, operedivshiy veka*. Baku.

Rustamov, A. 1972. *Aruz haqida suhbatlar*. Toshkent: Fan.

Stebleva, I. V. 1971. *Razvitie tyurkskix poeticheskix form v XI veke*. Moskva: Nauka.

Talabov, E. 2004. *Arab she'riyatida aruz tizimi*. Filol. fan. dok. diss. ... avtoref. Toshkent.

Tibrizi, Abu Zakariya (al-Xatib). 1991. *Al-kafi fi-l-arud va-l-kavafi* (Perevod s arabского, issledovanie i kommentariy D.V.Frolova). *Klassicheskiy arabskiy stix. Istoriya i teoriya aruda*. Moskva: Nauka

Toirov, U. 1997. *Stanovlenie i razvitie aruza v teorii i praktike persidsko-tadjikskoy poezii*. Avtoreferat diss. na soiskanie uchenoy stepeni dokt. filol.nauk. Dushanbe.

To'ychiev, U. 1985. *O'zbek poeziyasida aruz sistemasi*. Toshkent: Fan.

To'ychieva, G. 2018. *Islom davri she'riyatida aruz tizimi va uning evolyusion taraqqiyoti*. Filol. fan. bo'yicha fan doktori diss... . Toshkent.

Usmanov, X. K. 1968. "K xarakteristike ritmicheskogo stroya tyurkskogo stixa". *Narodi Azii i Afriki* 6: 67 – 80.

Xamraev, M. K. 1963. *Osnovi tyurkskogo stixoslojeniya (na materiale uygurskoy klassicheskoy i sovremennoy poezii)*. Alma-Ata: Izdatelstvo AN.

Zamaxshariy, Mahmud. 1989. *Al-Qistos al-mustaqim fi ilm-il-aruz*. Bayrut: Maktabat ul-maorif.

Ziyaviddinova, M. 1990. *Poetika v "Mafatix ul-ulum" Abu Abdallaxa al-Xorezmi*. Avt. diss. ... kand. filol. nauk. Toshkent.

Shayx Ahmad ibn Xudoydod Taroziy. *Funun ul-balog'a*. Bodlian kutubxonasida saqlanuvchi eliott № 127 raqamli qo'lyozma.

Shams Qays Roziy. 1991. *Al-mo'jam*. Muallifi sarsuxanu tavzehot va hozirkunandai chop U. Toirov. Dushanbe: Adib.